

Türk kültürünün ve tarihinin temel kaynaklarından sayılan Oguz Kagan Destanlarında bu sosyal nizamın ana unsurları, destanî hükümdar Oguz ve yahut da tarihi ahsiyet Börü Tonga (Mo-tun) tarafından belirlenerek, günümüze kadar gelmi tir.

Türklerden haber veren yabancı ve yerli vesikaları inceledi imizde, devlet içerisinde siyasi ve askeri açılardan olmak üzere birtakım rütbe ve unvanların bulundu unu görürüz. Ülke ve millet hayatından sorumlu ki iler bu rütbeler ve makamlarına göre di er ahıslardan ayrılmakta idiler.

te yukarıda izaha çalı tı ımız konuya binaen tarihimizin ve kültürümüzün temel ba vuru belgeleri arasındaki Kök Türk Yazıtlarından olan Bilge Kagan Kitabesi¹ ile Tunyukuk Yazıtı'nın I. Ta nda² bir "Boyla Baga Tarkan" unvan grubuyla kar ıla maktayız ki, bunların umumiyetle öyle veya böyle devletin ayguçısı, yani danı manı, aynı zamanda da veziri Tunyukuk'la ilgisi oldu u sanılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu anıtlarda geçen unvanlar hakkında açıklamalara ba lamadan evvel, me hur Tunyukuk'un kim oldu unu kısaca hatırlamakta fayda vardır.

Do um ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Tunyukuk'un, kendi adına kazıttırdı ı kitabesi ile Çince vesikalardaki birtakım ibarelerden, ailesinin herhangi bir nedenle Çin'e gitti ini ve onun da burada do du unu ö reniyoruz. Ayrıca yine Çin kroniklerine baktı ımız da Tunyukuk'un Arslanlar, yani Çince yazılı ıyla A-shih-te ailesine mensup oldu unu görürüz. Bu hususu biraz açmak gerekirse; slam öncesi Türk tarihinin kaynaklarında devlet kurucusu iki aile ile kar ıla ıyoruz. Bunlardan birisi Börülüler (A-shih-na), di eri de Arslanlardır (A-shih-te). Arslanlar (A ite), devamlı Börülülerin (A inalar) yanında, onlara yardımcı bir aile olup, büyük bir ihtimalle de Börülülerin (A inalar) akrabasıdır. Mogol tarihinde de buna benzer bir ekilde Dürülgünler ve Nirunlara rastlıyoruz³. Kendi kitabesinde Çin'de dünyaya geldi ini ifade eden Tunyukuk'un⁴, bu sözüne binaen onun Çinli oldu unu ileri sürenler var ise de, bunun pek do ruluk payı yoktur. Tunyukuk ölmeden önce, muhtemelen 716-725 yılları arasında Yukarı-Togla vadisinde, Bayan-Çokto'da, Na ela ile ırma ın sa kıyısı arasında (bugün Mo olların Nalayh diye adlandırdı ı bölgede) kendi adına iki parça ta tan meydana gelen bir yazıt diktirmi tir. Ta ların çepeçevre etrafında Çinli oymacılar tarafından yapılan sekiz tane heykel vardır ki, hepsinin ba ı kırılmı tır. Burada takriben 150 metre uzunlukta sıralanan balballar da mevcuttur. Bununla beraber, 2001 yılında ba kanlı ını yaptı ımız bir ilmi çalı ma heyeti, Tunyukuk Yazıtlarının oldu u yerde jeofizik, harita ve restorasyon faaliyetlerinde bulunmu ; yazıtlar üzerinde koruma tedbirleri uygulamı , anıt mezarlık içerisindeki heykeller buradaki müze eve ta ınmı tır⁵.

Türk milletinin gelece inin belirlenmesinde l-teri Kagan ile birlikte gördü ümüz Tunyukuk, daha sonra Kapgan ve Bilge devrinde de önemli kararlara imza atmı tır. Bunun

¹Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Güney tarafı, 13-15: *Kangım Türk Bilge Kagan olurtukmta Türk amtı beyler, kisre Tardu beyler, Köl ç Çor ba layu, ulayu adapıt beyler, öngre Tölös beyler, Apa Tarkan ba layu, ulayu adapıt beyler bu...Taman Tarkan, Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, ulayu buyruk... ç Buyruk Sebig Köl rkin ba layu, ulayu buyruk, bunça amtı beyler.*

²**Tunyukuk Yazıtı**, I. Ta , Batı tarafı, 6-7: *Bilge Tunyukuk Boyla Baga Tarkan birle l-teri Kagan boluyın.*

³S.Gömeç, "Türklerin ve Mogolların Tarihi ki Boyu", **Omeljan Pritsak Arma anı**, Sakarya 2007, s.2.

⁴Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, I. Ta , Batı tarafı, 1. satır: *Bilge Tunyukuk ben özüm Tabgaç ilinge kılntım.*

⁵S.Gömeç, "Mo olistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalı maları", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 202, stanbul 2003.

en güzel örneklerinden biri olarak, Bilge Kagan'ın Türk ülkesinde ehirlere ve budist mabetlerinin yaygınla tırılması fikrine karşı çıkmasını, atlı asker ve konar-göçer Türklerin ehirlere savunmalarının zor olacağını ve Budizmin Türk karakterini zayıflatacağını ileri sürmesini, Bilge'nin de onun bu fikirlerini kabul etmesini gösterebiliriz. Tunyukuk'un vermiş olduğu bu karar Türk tarihi açısından son derece önemlidir. Çünkü bu sayede devlet yıpranmamış ve kendinden sonra gelecek olanlara sağlam bir temel bırakılmıştır. O aynı zamanda üstün bir savaş zekâsına da sahiptir⁶. Burada bulunduğu orduların sevk ve idaresi, bunun neticesinde de Kök Türk Kaganlığı'nın ele geçirdiği başarılar, onun ne denli büyük bir komutan olduğunu da gösterir ki, zaten yeniden toparlanma hareketi sırasında Tunyukuk'un Apa Tarkan, yani baş komutan unvanını da taşıdığını biliyoruz⁷.

Üç kagana hizmet eden (İlteriş, Kapgan, Bilge) Tunyukuk'un hatırası öldükten sonra da yaşamıştır. Uygur beylerinden Temür Buka'nın, çince Uygurların men eşi ile ilgili yazıtında⁸ onu ve soyunu saygıyla anmışlardır. Kendi aralarındaki çekişmeleri bir kenara bırakacak olursak, her eyeramen Tunyukuk Türk milletinin yetirdiği en büyük ve en zeki devlet adamlarının başında gelir. İleri görüşlü ve dehşası sayesinde, zamanında Türk milleti en görkemli günlerini geçirmiştir. Bu yüzden biz Tunyukuk'un kolay kolay unutulmayacak bir kişidir olduğunu düşünürüz. Dolayısıyla Türk milletinin hafızasında ya da bu şekilde mutlaka yer etmesi gerekmektedir. Nasıl ki, mehur Kapgan Kagan'ın oğlu Tonga Tigin, öldükten sonra unutulmayarak Tonga Alp Er ya da Alp Er Tonga olarak Kağarlı Mahmud'daki Afrasyab ile birleştirilirse⁹, Tunyukuk'un da Türk destanlarında ya da adı zannediyoruz¹⁰.

İmdi esas konumuza gelecek olursak; ilk önce bu unvan topluluğunun hangi belgelerde geçtiğine bakmakta fayda var ki, evvela "Boyla" unvanını hatırlayalım. Yukarıda da belirttiğimiz üzere evvela Bilge Kagan ve Tunyukuk yazıtlarında karşımıza çıkıyorlar. Sonra bu kelimenin Nagy-szent Miklos'taki bir parçanın üzerinde "Çopan Boyla" şeklinde geçtiği söylenmekle¹¹, beraber Bulgaristan'ın Preslav ehrinde elde edilen buluntular arasındaki bir yazıda da görüyoruz¹². Suci Kitabesinde ise "Kırkız oğlu men Boyla Kutlug Yargan men"¹³, cümlesinde rastlıyoruz. Uygur Mani metinlerinde "Boyla Tarkan" ile "İ bara Boyla" biçiminde yazıldığına da işaret olunuyor. Ayrıca bu sanı eski Türk Bulgar beyleri de kullandığı gibi, özellikle Uygur dönemi tarihi belgelerini incelediğimizde; 661-663 yılları içerisinde bir vakitte öldüğü sanılan İlteriş Buyan'dan

⁶ S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 17- Bilge Tunyukuk", *Orkun*, Sayı 69, İstanbul 2003.

⁷ S.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1999, s.58-59.

⁸ "Kök Türklerin mehur veziri Tunyukuk'un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ettiler. Bunun için de onlar aslen Kök Türk olmalarına rağmen Tunyukuk'un nesillerine de Uygur dediler. Onlar kendi bakanlarının emrinde olarak Selenge Nehrinin yukarı kısımlarında otururlardı. Tunyukuk'un torunları da, kendi atalarının ilk oturdukları yeri hatırlayarak (Selenge Nehrinin çince yazılı isminin ilk ismi olan) *Hsieh* ismini aldılar ve bunu kendileri için bir soyadı yaptılar..." (Bakınız, B.Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei 1964, s.30-35; B.Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Ankara 1971, s.79).

⁹ Bu hususta bakınız, S.Gömeç, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 170, İstanbul 2001, s.58-61.

¹⁰ S.Gömeç, "Destanlarda ve Han-name'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III. Cilt, Ankara 2005.

¹¹ S.Mladenov, "Zur Erklärung der sogenannten Buella-Inschrift des Goldschatzes von Nagy-Szent-Miklos", *Ungarische Jahrbücher*, Band VII, Berlin und Leipzig 1927, s.331-333.

¹² I.V.Venedikoff, "Preslav ehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi", *Bellekten*, 11/43, Ankara 1947, s.541-544.

¹³ **Suci Yazıtı**, 2-3. satır: *Kırkız oğluyum. Boyla Kutlug Yargan'ım.*

(Po-jun) sonra Uygur kabilesini idare eden o lunun da Boyla veya Börü unvanını ta ıdı ını dü ünüyoruz. Ayrıca 720’li senelerin Çince kaynaklarına baktı ımızda, ismi Köl Boyla (K’u-li P’ei-lo) ekinde okunabilecek biçimde yazılan, Uygurların ilk hükümdarını görmekteyiz. Yine 765’ten sonra, Çin’deki iç karı ıklıklar sebebiyle bu ülkeye destek için giden kuvvetlerin ba ındaki ahıslardan birinin sanı Çik Alp (C’hieh) Boyla diye geçer¹⁴. Bu unvan bizim imdilik bilmedi imiz ba ka kaynak ve kitabelerde de yer alabilir.

Baga unvanı ise belgelerde Boyla’dan biraz daha fazla anılıyor. Bilge Kagan ve Tunyukuk yazıtlarının haricinde, Ongin Kitabesinde “Kangım Baga Tangriken”¹⁵; Terhin Yazıtında “Bıla Baga Tarkan” ve “Inançu Baga Tarkan”¹⁶; yine Uygur dönemine ait Suci Yazıtında “Kutlug Baga Tarkan”¹⁷; Yenisey (Anaçay) yazıtlarından Kemçik-Cirgak’ta “Baga Ben”¹⁸ ve Kara Bulun II Yazıtında “er atım Baga”¹⁹ ekilerindeki unvanlar içinde rastlıyoruz.

Bu unvan grubunun bir devamı olan Tarkan da kitabelerde sıkça görülür. Bunlardan bazıları ise unlardır: Çok bilinen Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tunyukuk yazıtlarını bir kenara tutacak olursak; Ongin Kitabesinde “I bara Tamgan Tarkan” ve “I bara Tarkan”²⁰; Köl ç Çor Yazıtında “Apa Tarkan”²¹; Terhin Kitabesinde “Inançu Baga Tarkan”, “Tokuz Yüz Er Ba ı Ulug Tarkan”, “Bıla Baga Tarkan”, “Bilge Kutlug Tarkan”, “Bilge Tarkan” ve Ongı Tarkan”²²; Sevrey Ta ı’nda “Köl Tarkan”²³; Suci Yazıtı’nda “Kutlug Baga Tarkan”²⁴; Aru Han Kitabesi’nde “Köl Tarkan”²⁵; Elege III Yazıtı’nda “Beg Tarkan Bilge Tirig”²⁶; Uybat I Yazıtı’nda “Çabı Tun Tarkan”²⁷ ve Uybat III Yazıtı’nda da “Tarkan Sangun”²⁸ biçiminde kazanmı tır.

Bununla birlikte, umumiyetle ara tırmacıların pek ço u Boyla için sadece bir unvandır der. Boyla unvanı hususunda Clauson me hur sözlü ünde; Hunlar ça ından kalma olabilece ini söylerken, manasına üpheyle bakmak gerekti ini ve kagana yakın bir rütbe oldu unu vurgular²⁹. Bizden evvel bu konuda bir makale kaleme alan Semih Tezcan, sözlüklerdeki buyla kelimesi ile fiilinden yola çıkarak, boga ve develerin burunlarına tutturulan çubuk ve kagnı arabalarının bir aksamı ile a açtan yapılma çivi gibi anlamlar üzerinde yo unla ıp; buradan göçebe boyların ve ordunun hareketlerini düzenlemekle

¹⁴ E.Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.92-93; S.Tezcan, “Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları”, **Türk Dili Ara tırmaları Yıllı ı (Belleten)**, 1977, Ankara 1978, s.53-54; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara 2000, s.46.

¹⁵ **Ongin Kitabesi**, Ön taraf, 5. satır.

¹⁶ **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 6. satır; Kuzey tarafı, 2. satır

¹⁷ **Suci Yazıtı**, 3. satır.

¹⁸ **Kemçik-Çirgak Yazıtı**, 4. satır.

¹⁹ **Kara Bulun II Yazıtı**, 3. satır.

²⁰ **Ongin Kitabesi**, Ön taraf, 4. satır ve buradaki ta balbalların 1.’sinin üzerindeki unvan.

²¹ **Köl ç Çor Yazıtı**, Batı tarafı, 1. satır.

²² **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 6., 8. satır; Kuzey tarafı, 2., 5. satır;

²³ **Sevrey Yazıtı**, 5. satır.

²⁴ **Suci Yazıtı**, 3. satır.

²⁵ **Aru Han Kitabesi**, 1. satır.

²⁶ **Elege III Yazıtı**, 3. satır.

²⁷ **Uybat I Yazıtı**, 3. satır.

²⁸ **Uybat I Yazıtı**, Sol taraf, 2. satır.

²⁹ O.Pritsak, **Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren**, Wiesbaden 1955, s.18; S.G.Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972, s.385.

Boyla ve Baga Unvanı

görevlendirilmi ki i sanıdır³⁰, diyor. Ayrıca bu unvanın de i ik bir söyleni i herhalde Macarlarda sıkça kar ımıza çıkan Yula kelimesidir ki, Macar ve Hazar devlet te kilatına göre; askeri i lerin dı ındaki meselelerle ilgilenen memurdur³¹.

Kısmen biz de bu görü ü destekliyoruz. Ama bizim dikkat çekmek istedi imiz bir husus; Dede Korkut Hikayelerindeki “boy boylamak, soy soylamak” deyimidir. Bilindi i gibi me

Çin kaynaklarında da bunların Kök Türkler aleyhine birle tikleri kayıtlıdır³⁴. Bu ittifakın 627 senesinde Sır Tardu larla beraber Kök Türk Devletine karşı, fırsatını bulup, ayaklandıklarını da biliyoruz. Uygurların ba mını çekti i bu Altı Bag Bodun'un muharip gücü yüzbin civarındaydı ve 627'de, dünya yaratıldı ndan beri Türk tarihinde pek görülmemi ilginç bir olay daha ya anmı tı. Yazın tam ortasında kar ya maya ba ladı. Ürünler mahvoldu, hayvanlar kırıldı. Çin kaynakları bu sırada be güne aynı anda do du, üç ay birden göründü diyorlar³⁵. İnsanlar yiyecek bir lokma ekme e, bir yudum kımızda muhtaç oldular. te böyle bir zamanda onlar isyan etmi lerdı.

Bütün bu menfi olaylar, Kök Türk kabilelerinin birer birer ayrılmalarına sebep oldu. Esasında Ilig (I) Kagan'ın tabisi durumundaki Sır Tardu ların rkin (Erkin) unvanını ta ryan Inanç'larının yanına giderek ona ba landılar. Sır Tardu ların Inanç'ı Çin imparatorundan da aldı ı siyasi destekle, Ötüken'in merkezinde ota mını kurup, Altı Bag Bodun'u da kendi tarafına çekti. Bu arada tesirleri Togla Nehrinden rti 'e kadar uzanan Sır Tardu lar, ne yazık ki ba ımsız harekette bulunmayı akıllarına getirmiyorlardı. Bu onların kendilerine güvenmediklerinin de i aretiydi. Halâ Börülülerin manevi nüfuzundan korkuyorlardı. Ayrıca Çin imparatorlu u bo durmuyor, Kök Türklerle karşı harbe hazırlandı ı sırada, casusları vasıtasıyla Türk ülkesinin içine dü tü ü vaziyet hakkında malûmat topluyordu. anetlerin boyutu o derece büyüktü ki, Altı Bag Bodun da Çin'e teslim olma a geldi (629)³⁶. ster günümüzün, ister geçmi in sosyal artları içerisinde de erlendirilsin, böyle bir hareket kesinlikle ma'zur gösterilemez. Kök Türk tarihi dönemindeki bu olaylar hususunda daha fazla detaya girmek istemiyoruz. Bu konuda ayrıntılı bilgi için "Kök Türk Tarihi" adlı çalı mamıza bakılabilir³⁷.

Altı Bag Bodun'un ismindeki "bag" bize açıkça bir siyasi birli i, yani federasyonu göstermektedir. Türkçedeki kar ılı ı da, bugün kullandı ımız ekliyle ba lamak fiiliyle alakalıdır³⁸. Dolayısıyla bu terim kaplumbaga veya kurbaga gibi hayvanların ismindeki бага ile ilgili olmaz.

Tarkan ise herhalde ba langıçta sadece askeri bir rütbeydi, ama sonradan siyasi unvan biçiminde de kullanıldı. imdilik Tarkan unvanının etimolojisi ve manasını ba ka bir çalı mamıza bırakmak istiyoruz.

Bütün bunların yanı sıra Tunyukuk'un ayrı, Boyla Baga Tarkan'ın farklı bir ahsiyet oldu unu ileri sürenler varken; bu san vezir Tunyukuk'un bir unvanıdır, diyenler de mevcuttur. Mesela B.Ögel, Tunyukuk ile Boyla Baga Tarkan iki ayrı ki idir der. Boyla

³⁴ S.Gömeç, "Altı Bag Bodun", *Türk Kültürü*, 31/358, Ankara 1993; S.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1999, s.27-28.

³⁵J.M.Deguignes, *Hunların, Türklerin, Mo olların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. II, stanbul 1924, s.359-364, 431, C. III, s.16; Chavannes, *a.g.e.*, s.24-25; M.T.Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I-II. Buch, Wiesbaden 1958, s.141, 193-194, 359; L.N.Gumilev, *Drevniye Tyurki*, Moskva 1967, s.196; Ö. zgi, "Çinlilerin Göktürk ve Uygurları Yerle tirme Siyaseti", *I. Türkoloji Kongresi Tebli leri*,

sosyal bilimler ara

ÖGEL B., **Sino-Turcica**, Taipei 1964.

ÖGEL B., **Türk Kültürünün Geli me Ça ları**, 3. baskı, stanbul 1988.

ÖGEL B., **Türk Mitolojisi**, C. 1, Ankara 1971.

PRITSAK O., **Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren**, Wiesbaden 1955.

TEZCAN S., “Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları”, **Türk Dili Ara tırmaları Yıll ı (Belleten)**, 1977.

VENEDIKOFF I.V., “Preslav ehrinde Yeni Ke fedilen Proto-Bulgar Kitabesi”, **Belleten**, 11/43, Ankara 1947.